

- Фролова 1985 - Фролова К. П. Теория и методика применения эстетических категорий в искусствоведческом и литературоведческом анализе. - Днепрпетровск: ДДУ, 1985. -100 с.
- Франко 2000 - Франко Иван. Перехресні стежки. - Кіровоград: Степова Еллада, 2000. - 254 с.
- Франко 1956 (16) - Франко Иван. Із секретів поетичної творчості. Твори у 20- и томах. К., 1956. Т.16.
- Льницький 1988 - Льницький Микола. У вимірах часу. - К.: Рад. школа, 1988. 276 с.
- Погребенник 2005 Погребенник Володимир. Іван Франко: унікальні виміри таланту //Українська мова та література. № 43-44. - Листопад 2005. - С. 62.

Оксана Остроушко

ЗАЧИН І ЗАКРІПКА ЯК ЕЛЕМЕНТИ ТЕКСТОВОГО ОБРАМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Початкові й кінцеві висловлення в цілісному словесно-магічному акті замовляння посідають особливе місце, виконують своєрідну функцію. Дослідники сходяться на тому, що початкові й кінцеві словесні заговірні формули - зачин і закріпка - належать до необов'язкових елементів тексту (елементів обрамлення) [Чернов 1965: 165; Власова 1972: 195-196; Етнолінгвістика 1988: 45]. За словами М. Новикової, вони можуть бути легко винесені в «до-текст» і «після-текст» замовляння [Новикова 1993: 23]. Це підтверджується, зокрема, і досить низькою частотністю їх вживання.

Зачини й закріпки являють собою клішовані елементи тексту, які, як стверджує В. Харитонова [Етнолінгвістика 1988: 35], часом існують у репертуарі виконавця в єдиному варіанті на всі випадки. Ці частини можуть бути наявні чи втрачатися. Це ж зауваження стосується і молитовного обрамлення замовлянь, «яке дублює за своєю суттю власне заговірні ініціальні та фінальні кліше» [Етнолінгвістика 1988: 35]. Молитовний вступ [Чернов 1965: 166; Етнолінгвістика 1988: 35] - це виголошення молитви (часом кількох), які передують власне замовлянню

наприклад, «Воспоминаніє Господа Бога нашого», «Богородице Діво», «Господи, помилуй!» перед замовлянням «від гадюки» [УЧ: 42], «Отче наш» (3 рази) перед іншим замовлянням цієї тематичної групи [УЧ: 44], «Отче наш» (тричі), «Богородице» (тричі), «Вірую» перед замовлянням від зубного болю [УЧ: 78]. Виконавець може використовувати один молитовний вступ до всіх замовлянь свого репертуару. Так, Онищенко К. Д. (с. Мала Олександрівна Великоолександрівського району Херсонської області) перед виголошенням будь-якого замовляння читає «Отче наш». Як виняток молитва може читатися після замовляння [УЧ: 43].

Більшість записаних та опублікованих українських замовлянь не має вказівки на молитовний вступ, що, на наш погляд, не є свідченням його відсутності в самому процесі замовляння. Як стверджує В. Харитонова, у штучній ситуації фіксації матеріалу такі деталі тексту, як молитовний вступ, закріпка, часто випускаються виконавцями «як неважливі для передачі, оскільки, з точки зору заклинателя, їх вживання загальновідоме» [Харитонова 1990: 39]. Молитовний вступ не впливає на структуру подальших частин тексту замовляння. Міжнародне ж поширення молитовних вступів свідчить, на думку А. П. Анікіна, про їх пізні входження до структури замовлянь і є результатом впливу християнської релігії [Анікін 1987: 107, 112].

Функція молитовного вступу й традиційного зачину замовляння - позначити перехід від буденного життя до ситуації застосування магічних прийомів, від ритуалізованої до ритуальної поведінки. Це, власне, елемент вступної частини заговірно-заклиального акту, етап підготовки до замовляння. Знахар у цей час, на думку В. Харитонової, «намагається налаштуватися на потрібну хвилю, увійти в той стан, в якому він здатен біоенергетично впливати на іншу людину» [Харитонова 1991: 50]. Мовець готує оточуючий простір, магічні предмети. Текст молитви звучить досить монотонно, маловиразно, що «стимулює зосередженість ведуна, який, імовірно, у цей час акумулює енергію» [Харитонова 1991: 52].

Українським замовлянням, за нашими спостереженнями, не властиві зачини - «формули відходу» (типу «Встану... і піду...»), які типові для російських замовлянь і є, по суті, на думку багатьох дослідників, записом ритуалу, пов'язаного із замовлянням [Чернов 1965: 167таін.]. Нами зафіксовано один приклад подібного зачину в українських замовляннях: *«Йду я, раб Божий (ім'я), із воріт у ворота, в чисте поле»* [СМ: 46]. Не характерні для українських заговірних текстів у ролі зачинів і так звані формули «космічного огородження». Натомість зафіксовано шість прикладів функціонування подібних структур у ролі складової частини ядра замовлянь, як-от: *«Як піду я поміж люди, люди - ні кози, ні звірі. Маю силу медвежу, Господь мені допоможе. Все творіння перед лице, місяць у плече, зірками опережуся, я нікого не боюся»* [СМ: 42], *«Я іду сере- брестим мостом із Ісусом Христом. Сонце в очах, місяць у плечах, зірки до мене збіжаться, вони нікого не бояться»* [СМ: 43]. Усі подібні записи зроблені в кінці ХХ ст., що дає нам можливість зробити припущення про міграцію двох згаданих мотивів із російської заговірно-заклинальної традиції.

В українських замовляннях зафіксовано такі типи зачинів:

1) *формули привітання: «Добрий день тобі, сонечко ясне!»* [УЗ: 34], *«Здоров був, колодязь Авраме, і ти, водо Іляно!»* [Українці: 289], *«Добрий день, вітре-брате Кіндрате»* [СМ: 80], *«Добридень, переляче!»* [ВМ: 34], *«Добрий вечір, кури- курятниці, гуси-гусятниці, вутки-вутятниці!»* [УЧ: 66], *«Пома- гайбі, Митре-брате!» - «Здорова була, моя мати!»* [ЛПС 1992 №7-8: 55], *«Добри вечір тобі, огненний бугало!» - «Здорова, хрещена, народженна, молитвена раба Божая дівчино!»* [УЗ: 43]. Як правило, мовними елементами таких зачинів є традиційні етикетні вітальні формули у поєднанні із звертаннями, рідше - із займенниками 2-ої ос. одн. і звертаннями або тільки із займенниками. Можливий також варіант вживання лише етикетної формули: *«Здорова була, груша! - Здоров був!»* [Українці: 235], *«Добридень вам! - Здоров був!»* [ЛПС 1991 № 12: 59]. Подібні зачини, на відміну від інших, часто за допомогою займенників пов'язані з подальшим текстом замовляння;

2) молитовні зачини: формула *«Во ім 'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь»* [УЧ: 43; УЗ: 98, 124; ЛПС 1991 №9: 61] та її скорочені чи поширені варіанти *«Во ім 'я Отця і Сина»* [УЗ: 51], *«В ім 'я Отця, і Сина, і Святого Духа, Луки, Марка»* [ЛПС 1992 №2: 61];

3) спонукальні формули - прохання про допомогу із звертанням на початку: *«Господи, благослови, Господи, помози!»* [Українці: 290], *«Господи Сусе і всі святії, поможіть і благословіть мені од пристриту робить!»* [УЧ: 58], *«Господи праведний, Господи небесний, стань мені на помочі!»* [УЧ: 53], *«Свята Пречиста Мати Божжа, стань у помочі рабу Божому уроки виговорити!»* [СМ: 29], *«Господи і всі святії - Антосій, Федосій, Михаїл, Гавриїл і великомучениця Варвара, прийдіть, благословіть і поможіть!»* [УЧ: 44];

4) повідомлення про словесні дії мовця - односкладні означено-особові конструкції, які фіксують факт моління, звертання за допомогою: *«Господу Богу помолюся, Пречистій Святій поклонюся»* [ЛПС 1992 № 2: 61], *«Молюся Богу, Матері Божій, всім святим його, святому Георгію, хортів припинающому»* [УЗ: 145], *«Помолімося Богу і Матері Божій, Пречистій Святій, і всім святим, преподобним»* [УЗ: 146], *«На першій порі вступаю, Господа Бога в поміч ззиваю»* [ВМ: 40];

5) так звані «формули чудесного огородження» - складні безсполучникові конструкції з предикативними частинами, в яких констатується наявність, перебування магічної істоти в певному місці щодо мовця. Структурно це одноядерні однокомпонентні номінативні речення, які позначають буття предметів чи осіб, з типовими для них локативами: *«Сонце в лице, місяць в плече, Мати Божжа за мною й Ісус Христос напереді, Миколай-угодник назаді»* [ЛПС 1992 № 9-10: 24], *«Ісус Христос назустріч мені, Пресвятая Тройця на поміч мені, що Ісусу Христу і Пресвятій Тройці - те буде й мені»* [УЧ: 57]. За подібною схемою побудовані замовляння-обереги: *«Сам Ісус Христос іде попереду, а я за Ісусом Христом позаду: що Ісусу Христу попереду, то мені позаду!»* [ЛПС 1991 № 12: 60], *«Миколай, Миколай, святий Миколай, ти йди перший, я за тобою:*

що тобі першому, то мені другому» [Онищенко], «Яв дорого вирушаю з Господом Богом, з Матір'ю Божою і з двома янголами. Святий отець Миколай позаду, Мати Божя попереду, що Матинці Божій - то й мені» [СМ: 43-44];

б) структурно подібними до попередніх є зачини замовлянь типу «Молодик молодий, на тобі хрест золотий» [УЧ: 75, 76; УЗ: 77, 81; Онищенко], в яких констатується наявність у магічної істоти магічного предмета - ознаки, яка є свідченням, зовнішнім виявом, показником магічної сили;

7) перформативні висловлення, що стверджують факт словесно-магічного акту замовляння й подібні конструкції з дієсло-вом-присудком у формі майбутнього часу, дієслівним складеним присудком: «Я замовляю зуби (ім'я)» [СМ: 59], «Поговору крові поганку» [СМ: 56], «Буду підвій виговорати» [ВМ: 42], «Пристаю солодку болячку говорить!» [ВМ: 57]. Подібні зачини зафіксовані лише в замовляннях, записаних у ХХ ст.;

8) стійкі формули замовлянь: «Господь поміч, і я з рукою» [УЗ: 186; УЧ: 42], «Господь з допомогою і я з рукою» [УЗ: 70], «В перім разі лучшим часі» [УЧ: 42], «За першим разом, Божим приказом» [ВМ: 41], «За першим разом, лучшим часом, за Божим приказом» [ВМ: 53];

9) поєднання зазначених формул: «Господи, благослови мені, рабу Божому Івану, сіє слово говорити і в добрий кінець привести. Першим разом, добрим часом» [УЗ: 141]; «Усі святі, станьте мені в помочі од великої немочі, од уроків шептять, Господь буде, Мати Божя, Мати Христова помагать. Мої слова, Божя поміч» [Українці: 279], «Помолюся Господу Богу і всім святим. Господи милосердний, помози мені в сей день і святая суботинко» [УЧ: 94], «Першим разом, лучшим часом, помози мені, Боже, хрещеній, молитвенній (ім'я) переляк вимовляти» [СМ: 33].

Роль закріпок, які, як і зачини, є автономними, факультативними компонентами текстів замовлянь, теж важлива у зв'язку з позатекстовими чинниками, оскільки закріпка підкреслює, підтверджує силу замовляння і також, ймовірно, пов'язана з його функціонуванням [Чернов 1965: 168]. Головне завдання

закріпки, на думку В. Харитонової, - «перевести заклинателя в його попередній, ритуалізований, стан, а пацієнта вивести з цієї ситуації в певному якісно зміненому вигляді» [Харитонova 1991: 51]. Закріпка, як і зачин, важлива й у плані виокремлення замовляння з потоку буденного життя й буденних слів.

У ролі закріпок в українських замовляннях виступають такі конструкції:

1) слово «амінь», яке часом тричі повторюється або вживається у конструкції «Амінь цьому слову!» [УЗ: 63, 108, 113; УЧ: 49, 61, 78; СМ: 84]. «Заамінюються» й тексти замовлянь з іншими видами закріпок;

2) конструкції на позначення тривалості (вічності) дії замовляння: «от нині і до віку. Амінь» [Онщенко], «Во віки віков. Амінь» [УЧ: 92; Українці: 508], «Суд судом, во віки віков. Амінь» [УЧ: 75], «Мій приговор - прісно во веки веков!» [СМ: 73];

3) конструкція «Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа» [УЧ: 37; Онщенко; СМ: 84];

4) висловлення з мотивом «замикання» слова: «і моєму слову ключ і замок. Амінь, амінь, амінь» [УЗ: 75], «Ключ у воду і замок. Амінь цьому слову!» [ЛПС 1992 № 2: 61], «Будьте слова мої крепкі та міцні, міцніші від блатного ножа, крепші від орудійного ствола. Уста мої - замок, язик мій - ключ!» [ВМ: 31]. Такі висловлення не чисельні в українських замовляннях, тоді як, за свідченням дослідників, досить поширені в російській заговірній традиції [Петров 1981: 113];

5) конструкції із ствердженням допомоги вищої небесної сили: «Мої слова, а Божя поміч» [УЧ: 35; Українці: 278], «Чоловік з духом, а Бог з поміччю!» [УЧ: 36], «Я з словом, а Господь з поміччю!» [СМ: 21; ВМ: 34, 42, 57, 63], «Не я помагаю, а Матір Божя помагає» [УЧ: 70], «Не я помагаю - Бог помагає» [СМ: 53], «Ви, зорі, зоряниці, Божі помічниці, я річчю, а ви поміччю!» [УЗ: 94]. У переважній більшості замовлянь, пов'язаних із пасічництвом, закріпкою є конструкція «Божою поміччю і всіма святими небесними силами і дійством святого Зосима!» [УЗ: 163, 166, 167; ЛПС 1992 №2: 61; ЛПС 1992 № 3: 60]. Мовець стверджує наявність допомоги вищих сил,

виокремлюючи святого Зосима, якого вважали покровителем пасічництва. Ця формула не є окремим висловленням, а лише його частиною. Вона функціонує й у варіантах: «силою Божою і дійством Святого Духа і преблагословенного отця нашого Зосима і всіх святих. Амінь» [УЗ: 168], «Божою поміччю і молитвами святого Зосима. Амінь» [Воропай: 252, 254], «молитвами святого Зосима» [Воропай: 252, 253], «за молитвами Пречистої Богородиці і святого отця Зосима» [Воропай: 252]. Зрідка в тексті така конструкція вживається як зачин: «Божою поміччю святого Зосима нуте, бджоли, роботу зачинайте, бо уже час вам прийшов зачинати дію Богові на офіру імені на пожиток» [Воропай: 253];

б) спонукальні прохальні конструкції: «Господи, поможи мені!» [СМ: 21], «Господи, поможи мені сії діла творити!» [ЛІС 1991 №9: 61], «Ти, Зосиме! Святий пасічнику! Старий ти, убогий! Ти пасічникував і пчолі і матці помогав, так поможи моїй пчолі, моїй матці» [Українці: 241], «Господи, тричі пошли Архангела Гаврила з небес на соблюденіє душі моєї. Амінь» [ЛІС 1992 №3; 61].

Отже, зачини й закріпки замовлянь - це стійкі мовленнєві конструкції, призначені передусім виокремити словесно-магічний акт замовляння з потоку щоденного життя й турбот мовця та інших людей, які тим чи іншим чином причетні до виконуваних магічних дій. У переважній більшості випадків зачини й закріпки не пов'язані з основним текстом замовляння, є автономними, факультативними частинами цілісного магічного заговорного акту. Ці структурно-сміслові компоненти зустрічаються досить рідко в зафіксованих у фольклорних записах українських замовляннях, що не є, однак, беззастережним свідченням їх відсутності в замовляннях на рівні дискурсу. Таке ж зауваження можемо зробити й щодо молитовного вступу. Найтипівішим для українських замовлянь є використання у функції зачинів етикетних формул привітань (переважно в поєднанні зі звертаннями), елементів християнських молитов, спонукальних формул - прохань про допомогу (теж у поєднанні зі звертаннями до Бога й християнських святих).

Як закріпки функціонують переважно такі словесні конструкції: слово «амінь», висловлення на позначення тривалості дії замовляння, синтаксичні структури з семантикою «замикання» слова, вислови-ствердження допомоги вищої магічної сили.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Анікін 1987 - Аникин В. П. Русский фольклор: Учеб. пособие. - М.: Высш. шк., 1987. - 286 с.
- Власова 1972 - Власова З. И. К изучению поэтики устных заговоров // Русский фольклор. Русская народная проза. Т. 13. - Л.: Наука, 1972. - С. 194-201.
- Етнолінгвістика 1988 Етнолінгвистика текста. Семантика малых форм фольклора: Тезисы и предварительные материалы к симпозиуму / Ред. кол. Вяч. Вс. Иванов, В. П. Нерознак, Т. Н. Свешникова, Н. И. Толстой, В. Н. Топоров. - М., 1988. Ч. 1. - 204 с.
- Новикова 1993 - Новикова М. О. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. передм. М. О. Новикова. - К.: Дніпро, 1993. - С. 7-29.
- Петров 1981 - Петров В. П. Заговоры (Публикация А. Н. Мартыновой) // Из истории русской советской фольклористики / Отв. ред. А. А. Горелов. - Л.: Наука Ленингр. отдел., 1981.-С. 77-142.
- Харитонова 1990 - Харитонова В. И. Заговорно-заклинательная традиция: текст и заклинатель // Филол. науки. - 1990. - № 3. С. 33-41. Харитонова 1991 - Харитонова В. И. Заговорно-заклинательный текст: ком-позиционные основы, воздействие на пациента и заклинателя // Филол. науки. 1991. № 5. - С. 45-54.
- Чернов 1965 Чернов И. О структуре русских любовных заговоров // Труды по знаковым системам. Тарту, 1965. - Выш. П. - С. 159-172.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

- ВМ Вербальна магія українців / Вст. сл. Л. Дунасвська; авт. передм. О. Павлов; упоряд. та прим. Т. Полковенко, В. Фісун. - К.: Бібліотека українця, 1998. - 98 с.
- Воропай - Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У 2-х т. Т. 1.-К.: МВП «Оберіг», 1991.-450 с.
- ЛІС - журнал «Людина і світ»
- Онищенко - інформант Онищенко Катерина Демидівна, (1917-2002 рр.), с. Мала Олександрівна Великоолександрівського району Херсонської області СМ - Словесна магія українців / Упоряд., авт. передм. В. Фісун. - К.: Бібліотека українця, 1998. - 102 с.
- УЗ - Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. передм. М. О. Новикова. - К.: Дніпро, 1993. - 308 с.
- Українці - Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упоряд., прим. та біограф. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Борьяк; Вст. ст. А. П. Пономарьова; Іл.. В. І. Гордієнка. - К.: Либідь, 1991. - 640 с.
- УЧ - Українські чари: 2-ге вид., стереотип. / Упоряд. О. М. Таланчук. - К.: Либідь, 1994. 96 с.